

11A 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. évfolyam

1987

4

AKADEMIAI KIADÁSOK • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DEL'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. ÉVF. 1987/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488), az Akadémiai Kiadó *Stádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Aranka György erdélyi társaságai

I.

A nagy reményekre feljogosító 1790. évben az olvasó végre kézbe vehette a Révai Miklós kiadásában megjelent Bessenyei György kilenc évvel korábban írt röpiratát, az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándékot*.¹ Révai a röpirat elé írt bevezetőjében arra ösztönzi olvasóját, hogy

„...mi is mindenfelől folyamodjunk az ország főrendeihez, valahol bójárásunk lehet nagyságos udvarokba s kérjük őket a haza Szeretetére, nemzetek javára s a magok dicsőségeknék örökkévaló fennmaradására, valamint kéri őket ez a jámbor hazafi is; fordítsák mind bölcsességeket, mind tehetségeket ezen nagy jónak egy szívvel s lélekkel való munkálkodására...”

A felhívás nem maradt foganat nélkül: még az év decemberében Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés egyik nyugalmas pillanatában Aranka György, a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnöke átnyújtja Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának Bessenyei György magyar tudós társaság létesítésére ösztönző „Jámbor szándékát”.

A következőményt magától Arankától ismerjük: „Öexcellentiája a bényújtott könyvecskét elvévén és megnézegetvén, mindjárt olyan formán szólott, hogy magyarországi atyafiainak azt az igyekezeteket nemesak dicsérni láttatott, hanem közöttünk is, óhajtani annak a szép példának a követését...”²

A gubernátori gesztus nem volt előzmények nélkül való. A XVIII. század közepétől fokozottan jelentkezett Erdélyben is az igény egy tudós társaság felállítása iránt. 1756-ban az erdélyi Magyarigenből Bod Péter az idős Ráday Gedeonhoz írott levelében³ többek között ez olvasható:

„Régen gondolkodom, hogy írjak a Méltóságos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett megromlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére s megerősítésére valami jót csinálni a más nemzeteknek példájok szerint. Jó volna valami Literata Societast felállítani, melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részéből lennének...”

¹ *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. Bécs, 1790. (A tek. és ns. magyar hazának kegyelmes és nagys. főrendihez ... egy hazáját és nemzetét híven szerető magyar; iratott 1781-ben, kiadta a szerző neve nélkül Révai az országgyűlés alatt.)

² JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. (121—123. l. A nemzeti magyar nyelv mívelése eredetének Erdélyben alkalmatossága, állapotja és arra egy útkészítő társaságnak ajánlása.)

³ *Magyar Könyvszemle* 1882. 257—263. 4. sz. levél.

A „jó volna” és az adott valóság között ekkor még évtizedekig áthidalhatatlan szakadék tátong, s ezzel Bod is tisztában van: „...ez magános ember tehetségét felülmúlja...” fűzi hozzá.

A szándék azonban később sem hiányzik, s az újabb kezdeményezés is minden valószínűség szerint Bod Péter eszméi környezetéből érkezik. Ma még pontosan meg nem állapítható, hogy mikor, de feltehetőleg az 1766—1776 közötti években öt erdélyi férfi tesz kísérletet egy olyan társaság felállítására, amely a külföldi művek magyarra fordítását s e művek megjelentetését szorgalmazza. A tudományos szakirodalomban korábban ismeretlen dokumentum került elő⁴ — éppen napjainkban —, amely e kísérlet célkitűzéseit világítja meg. A dokumentum — mai szóhasználattal — „belépési nyilatkozat”, amely utal a kezdeményezőkre is: „... ezen munkálódásnak első megindítói közül egyik. ú. m. G. Teleki Joseff Úr a Cs[ászári] K[irályi] Felsőnek Bójárója, és az Erdélyi K[irályi] Táblának egyik törvény ülője fogja a pénzt bé szedni...” Majd:

„Hogy az öt férfiak, kik ezen igyekezetnek megindítói lettek...” „meggyőződtek arról, hogy egy Nemzetnek polgári boldogsága nem csak az ö Törvényeitől és Szabadságától, hanem az értelemnek a homályból való ki tisztulásától is s az emberi akaratnak ez által eszközölhető nemesedésétől is függ...”

A felvilágosodás eszmeiköréből sarjadt vállalkozás szervezői közül a dokumentum csak Teleki József nevét őrizte meg, aki korábbi éveiben, a felsorolt tisztségeinek elnyerése előtt Bod Péter tanítványai közé tartozott. A „két hazára”, Magyarországra és Erdélyre méretezett elképzelés nem juthatott túl a Habsburg-bürokrácia magyar irodalmi-nyelvi szervezkedést ellenző útvesztőin, mint ahogy Pesten 1779 májusában megalakult, Bessenyei György által vezetett Hazafiúi Magyar Társaság sem élhetett meg néhány összejevetelnél többet.⁵

II. József hírhedt nyelvrendeleteit követően a különböző — elsősorban nyelvművelést célzó — társaságok igénylése mögött már politikai célok is meghúzódtak. A nyolcvanas évek második felében az ország különböző városaiban élő írók próbálják kialakítani az elszigeteltségből kiemelkedő, visszhangra számító köreiket. Erdélyben élénken él a tenniakarás hagyománya; csak a történelmi pillanat várat magára. Szatmári Pap Mihály, a hágai tudós társaság tagja, a kolozsvári református teológia professzorának Arankához írott leveléből⁶ kiderül, hogy az erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállítása aktuális gond továbbra is, noha 1785-ben maga Erdély katolikus püspöke, Batthyány Ignác sikertelenül próbálkozott egy tudós társaság megalapításával:

„...nem hiszem én, hogy a Magyar Nyelv tnisogatására való igyekezetek mind addig szerentsés véget érhesenek, valamíg egy olyan közönséges és Jó Tekintetű Társaság fel-nem állittatik, mellynek főbb tzelja csak a Magyar-Nyelv bővítése és ékesgetése legyen...”

⁴ Részletesen lásd: *Magyar Tudomány* 1985. 10. sz. 782—788. (ENYEDI Sándor: *Az erdélyi felvilágosodás történetéhez.*)

⁵ CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században.* Pannonhalma, 1942.

⁶ ÉDER Zoltán: *Benkő József és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 287—288. l.

Az 1788. augusztus 15-én Kolozsvárról keltezett levél felszólítást is tartalmaz a címzetthez: „Méltóztassék hát a Mélt[óságos] Úr az ilyen Társaság fel-állításán munkálkodni. . . .”

Szándékok, kísérletezések mindaddig nem vezethettek kézzel fogható eredményre, míg a növekvő ellenállás nyomása alatt meg nem bukik a II. József nevével jelzett politika.

II. József halálát követően összehívják az országgyűléseket: Budára és majd Kolozsvárra is.⁷ A változás és változtathatás történelmi pillanatát jelezte a már említett gubernátori szándék és az egész erdélyi országgyűlés lelkes hangulata. Kolozsváron kedvező előjelnek számít, hogy mindjárt az országgyűlés első ülésén kimondták: a jegyzőkönyv magyarul vezetendő. A megjelenő számos, a nemzeti intézményeket sürgető röpirat, s nem utolsósorban a Révai kiadta Bessenyei-röpirat cselekvésre sarkallta a rendeket. Aranka a gubernátortól kap sürgős megbízást egy Rajzolat elkészítésére, amelyben a legsürgetőbb erdélyi művelődési tennivalók fogalmazódjanak meg. Már az országgyűlés első szakaszának vége felé a rendek elé kerül Aranka György tervezete az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról. Erdély első, rövid életű magyar nyelvű újságja, az *Erdélyi Magyar Hír-Vivő*⁸ a társaság alapítását szorgalmazók szócsöve, alig kerül a rendek elé a planum, a lap, hasábjain helyet biztosít a társaság melletti érvelésre:

„... a Magyar nyelvnek béhozásával mindjárt elein-is szükséges a Magyar Birodalomba egy tudós Hazafiakból álló társaságot emelni, amely 1-ször: minden féle Hazánkról írt könyveket Magyarra fordítson, hogy miden holt, vagy más idegen nyelvnek bajos meg-tanulása nélkül-is minden haza-finak és haza-léányainak tsak tsupán Anya nyelvével nyílt útja legyen a Magyar Nemzeti meg-világosodásra, a melyet leg-elsőnek tartunk lenni. 2-szor: Ennek a Társaságnak minden Görög, és Diák Irokat Magyarra kellene fordítani, hogy így könnyebben meg-lehessen ismerkedni ezekkel az Irokkal (...) Egy ilyen Társaság pedig a mi az tudós hazafiaknak számát illeti igen könnyen fel-álhatna, mert sok tudós hazafiak vannak a Magyar Birodalomba, tsak éppen a Király, az Ország rendei és nagyobb értékkel bíró, és felsőbb poltzokon tündöklő hazafiak szorgalmatoskodjanak a szükséges költség iránt. . . .”

Az újság követésre méltó példaként említi Nalátzi Józsefet, aki

„egy Magyar nyelvnek pallérozására Erdélybe fel-állítandó társaságnak ezer forintig való költséget ajánlott. Itt Szebenben-is már egy néhány buzgó hazafiak jelentették magokat, hogy készek értékek szerént való költségekkel ezt a társaságot fel-segíteni, a kiknek-is neveket rövid idő múlva ki fogják írni. . . .”

Az erdélyi művelt, a felvilágosodás eszméire támaszkodó közvéleményben közös az igény a nemzeti műveltséget terjesztő intézmény létrehozása iránt. Abban viszont eltértek a nézetek, hogy egy létesítendő intézmény, akár tudós társaság, milyen elsődleges, konkrét feladatok megoldásán fáradozzon. Egyesek a nyelvművelés primátusát hangsúlyozták, az irodalmi nyelvi norma kimunkálásának és elter-

⁷ Részletesen lásd: Trócsányi Zsolt: *A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790—1811) Századok* 1979/5. sz. 749—790. l.

⁸ *Erdélyi Magyar Hír-Vivő* 1790/10. sz. 78—79. l. (Nagyszeben.)

jesztésének a megkezdését sürgették, mások a meglévő és kallódó történelmi emlékek összegyűjtését igényelték, megint mások a világirodalom neves alkotásainak magyarra fordításával vélték elérhetőnek azt a célt, amely a magyar nemzet kulturális felemelkedését elősegíthette. A külföldi — nyugat-európai, elsősorban német, angol, de főleg a francia — példák bőven szolgáltak hasonló párhuzamokkal. Az 1635-ben, XIII. Lajos idején felállított Francia Akadémia eredményeivel jó hivatkozási alap volt azok számára, akik a magyar nyelvű művelődési intézmény létrehozását sürgették. A magyar nyelv elmaradott állapota, az oktatásban, a társadalom intézményi rendszerében elfoglalt hátrányos helyzete indokolta tette, hogy a létrejövő új intézmény elsőrendű feladata a nyelvi egység megteremtése, a kommunikálás minden szintjén alkalmas magyar nyelv kiművelése legyen.

A tennivalók értelmezésében nem volt lényeges különbség a magyarországi és az erdélyi írók, tudósok között. Magyarországon Révai Miklós már 1784-ben próbálkozott — igaz, sikertelenül — egy tudós társaság létrehozásával. 1788-ban rendezte sajtó alá Bessenyei György röpiratát, amely — mint korábban írtuk — 1790-ben jelenhetett meg csak. 1790-ben a korona hazahozatala, a magyar nyelv érvényesítéséért kibontakozott harc újra előtérbe állította Révainak egy magyar tudós társaság létesítésére vonatkozó elképzeléseit. A magyarországi országgyűlés az erdélyinél fél évvel korábban, 1790. június 10-én nyílik meg Budán. Révai beadja a tervét a Helytartótanács⁹ (ennek a szervnek Erdélyben a Gubernium felelt meg). Július 30-án a Helytartótanács egy részletesebb tervet kér Révaitól. Révai személyesen jön Budára. A Helytartótanács — amely ez időben Révai tervét egyengetni látszik — részletes jelentést küld II. Lipótnak a tervről. Augusztus 30-án Révai bizakodva írta Péczeli Józsefnek, hogy évenként több ezer forintot fognak kapni a tanulmányi alapból, s azonkívül székházat és nyomdát is. A rendek is támogatják Révai elképzeléseit. November 10-én Révai benyújtja részletes tervezetét. A hivatalos beadvány mellett még 1790-ben latin nyelven is közzéteszi tervezetét. Ami ez után következett, jól jelezte azt, hogy milyen támogatásra számíthatnak Bécsben a magyarság művelődési felemelkedését célzó törekvések. A planum a kancellária és az államtanács elé került. Ez utóbbi véleménye szerint a tudós társaság ügye nem tartozik az országgyűlés elé, egyelőre pihentetni kell, míg a közoktatási rendszert kidolgozzák; végül már eddig is alapos késéssel a magyar közoktatási programot kidolgozó bizottsághoz került, amely 1791. augusztus 12-én kezdte üléseit. E bizottság kisebb-nagyobb megszakításokkal másfél éven át ülésezett. Mire befejezte működését, az országgyűlés feloszlott, javaslatait nem lehetett törvényerőre emelni, és így újra megbukott a magyar művelődési intézmény (a nyelvművelő társaság) létrehozását célzó igyekezet.

Révai törekvése nagy hatással volt az erdélyiekre: benne az erdélyi elődök (Bod Péterék) elképzeléseinek egy kidolgozottabb, koncepciózusabb változatát látták. Révai tervezetének latin nyelvű változata több példányban jutott el Erdélybe, s kedvezően befolyásolta az erdélyi hasonló törekvéseket. Aranka jóvoltából a gubernátor asztalára került a Révai-féle terv is. Aranka György jó taktikai érzékkel kereste meg a szabadkőműves, felvilágosult kormányzót a támogatás megnyerésére.

⁹ CSÓKA J. Lajos *i. m.* SZEKFC: Gyula: *Íratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)*, Budapest, 1926.

Bánffy személyes tekintélye (noha csak 1788-tól töltötte be a gubernátori tisztséget) nagy lendítő erő a tétovázó nemesek előtt is; a kormányzó diplomáciai érzéke a siker irányába billenti a mérleg nyelvét. Az a bürokratikus, de célzataiban egyértelmű huzavona, ami a Révai-féle tervezet sorsát övezi, intó példa az erdélyieknek is.

1791. január 2-án a gubernátor utasítására nyomtatott példányban olvasható — és magyarul — az Aranka által készített „Rajzolat”¹⁰. A szerző örömmel adja tudtára erdélyi honfitársainak, hogy „az anyahaza, Magyarország” már felállította a maga nyelv művelő társaságát. Téves információ volt, vagy csak jóindulatú megalólegzés a vélt közeli jövőnek? Ma már aligha dönthető el, de a magyarországi — később mindenképpen tévesnek bizonyuló példa is — a cselekvés irányába terelte az erdélyi országgyűlésen megjelenteket. A Rajzolat 2 fő cél megvalósítására tűz ki sürgős programot: a két vezényszó: *nyelv művelés* és *világosodás*. Az első cél indoklása:

„...ha mi magunkot ezen közös dologból (ti. az egész nemzetet átfogó, közös magyar nyelv művelésből) ki-huznók, né talám könnyen meg-eshetnék, hogy a Nemes Magyar Országi és Erdélyi egy Magyar nyelv lassan lassan majd úgy meg-különböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv mint most, hanem egy Nemzetben két nyelv lenne. Mellyet Nemes Hazámnak, s Édes Nemzetemnek nem kívánhatok!”

Egy létesítendő erdélyi magyar nyelv művelő társaság lefektetett két fő célját többek között úgy véli megvalósíthatónak, ha a társaság rendelkezhet egy olyan könyvtárral, amelyben minden magyar könyv megtalálható, és ahol hozzáférhetőkké válnak a korszak jelentős német, francia tudományos folyóiratai, a jelentősebb külföldi klasszikus alkotások, a modern könyvolvasmányok — valamint minden jelentősebb magyar vonatkozású történelmi mű.

A röpirat rövidesen közbeszéd tárgya lett, ami arra ösztönözte Arankát, hogy néhány héttel később kidolgozza egy másik tervezett társaság, az előzőhöz kapcsolódó, de attól mégis különböző, „Az Erdélyi Kéz Írásba lévő Történelmi Írók kiadására fel állítandó Társaságnak” Rajzolatját;¹¹ majd néhány hónap múltán, a viták, véleménycserék hatása alatt „újabb elmélkedést”¹² ad ki, amely a korábbiaknál differenciáltabban, részletezőbben tárja fel egy létesítendő társaság 40 pontban konkrétizált feladatait.

Az erdélyi országgyűlés kedvező törvényeket alkot a magyar nyelv ügyében. II. Lipótnak az anyanyelvű oktatás szükségességét és a magyar nyelv magyarországi elsőségét elismerő 1790. novemberi rendeletére hivatkozva leszögezi, hogy a magyar nyelv Erdélyben is *első*; oktatására megfelelő gondot kell fordítani. Erdélyben hivatalos nyelv a magyar, csak az udvarral és az Erdélyen kívül eső területekkel folytatott levelezés nyelve marad a latin. A magyar nyelv művelő társaság ügyével azonosul, és kéri a király jóváhagyását.

A király elé terjesztett törvényjavaslatok csupán egy részéből lesz törvény (51 helyett csak 21-ből), az erdélyi magyar nyelv művelő társaság és az erdélyi magyar

¹⁰ *Egy erdélyi magyar nyelv művelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez.* (I. Jancsó Elemér i. m. 93—100. l.)

¹¹ JANCÓSÓ Elemér i. m. 101—105. l.

¹² *Erdélyi Magyar Nyelv művelő Társaság. A magyar nyelv művelő társaságról. Újabb elmélkedés.* (In: JANCÓSÓ i. m. 106—120. l.)

színház ügye nincs a jóváhagyott törvényjavaslatok között. . . Természetesen — mondhatnánk némi fájdalommal. A felvilágosodás talaján született, az 1790-es év politikai mozgalmai által is napirendre tűzött, az irodalom és a magyar nyelv egységesítését szolgáló nyelvújító társaság lehetőségében a kortársak a nemzet egységének az erősödését látták. A társaság létesítésének reális lehetőségeit a Habsburg-birodalom pillanatnyi kedvezőtlen helyzete is alátámasztotta. A magyarországi tervezettel szemben „alkalmazott” procedúra ismétlődni látszik: a jóvá nem hagyott törvényjavaslatokat további megvizsgálás céljából az állandó bizottságok jogkörébe utalják, így kerül a tanügyi bizottsághoz a nyelvújító társaság ügye is. E bizottság — akár a magyarországi megfelelője — pártolja a tervezetet, a társaság felállítását időszerűnek és szükségesnek látja. Ha félévi eltolódással is, de lényegében ismétlődik a Révai-tervezet sorsa. . . Nem kétséges, hogy Aranka tervezetére is a bürokrácia már jól ismert útvesztője várna — a Révai tervezetéhez hasonló végkifejlettel, ha nem válna világossá a felismerés: nem elegendő az országgyűlés kedvező fogadtatása, s még a tanügyi bizottság kedvező véleményezése sem. És itt talán Révaiék kudarca is segít a tisztánlátáshoz, a helyzetfelismeréshez:

„. . . de csekély vélekedésem szerint az a dicséretes munka (ti. a tanügyi bizottságé), mint a jó mag a gabonásban még csak úgy áll haszon nélkül, és semmi gyümölcsöt nem teremtheti, és az időnek változandóságát s az efféle országos munkáknak sok lépésen és grádicsokon való búcsújárását felvévén, mikor fog az vidám és szerencsés nap feltámadni, milyen mi vagy következőink annak örömet megérjük, azt csak a jó egék tudják. Annyi legalább bizonyos, hogy amíg a nemes ország esmét egybegyűl, akkor a többi országos munkákkal ezt is bölcsen megvizsgálja; azután a Királyi Felső színe eleibe ereszti, ott sorsa meghatározódván, más ország gyűlésére leküldetik; itt akkor törvényes cikkegyek rendibe szedetik, esmét felbocsáttatván, a királyi kéz és pecsét által a törvény egész méltóságára emeltetik és közönségesé tétethetik: addig esztendők telnek el. . .”¹³

És a tűz ki is aludhat, a lelkesedés le is lohadhat, „a szent sétálások” (ahogy Aranka találóan nevezi az időhúzást) ideje alatt. A külpolitikában bekövetkezett változások, a poroszokkal megkötött szövetség nem sejtetett további engedékenységet a magyar nemzeti jellegű követelésekkel szemben.

Egyfelől: a megjelent röpiratok lelkes fogadtatása, kedvező visszhangja. Másfelől: a bécsi udvar máskor is bevált akadémikusodó taktikája. A röpiratokban foglalt tervezetek sorsa attól függ, hogy sikerül-e megtalálni az egyetlen járható utat? Van-e egyáltalán járható út?

Az 1793-ban kiadott *Jelentő Levélben* Aranka 1790-re mint „a hazafiúsággal termékeny időre” — emlékszik vissza, amikor már a bekövetkezett események ismeretében pontosulhat a fogalmazás a Révai-tervezet sorsát illetően. Ekkor már a társaság ügyében megjelent írásokat dicséri, hiszen a Révai tervezet nem válhatott valóra. Aranka a már idézett szövegben jelzi, milyen sors várna az erdélyi kezdeményezésekre is, hacsak nem töprengenek más megoldásokon. A *modus vivendi* a nagy befolyású, Bécs praktikáit közelről tapasztalt, felvilágosult kormányzó, Bánffy György és Aranka György közösen, együtt találja meg. És Aranka megfogalmazásában az *áthidaló megoldás* a következő lehetne:

¹³ L. JANCsó i. m. 121—122. l.

„...minekelőtte annak az országos társaságnak az a szerencséje lehetne is, hogy megindulhasson, annak maga idejében leendő felállításának szerencséje könnyebbitésére és az elméknek és dolgok pennáknak egy kis vezérlésekre egy útkészítő társaságocska felállításáé...”¹⁴

Az Útkészítő vagy más címen Próbátársaság névvel illetett „találmány” valójában az eredeti eszme: a tudós társaság megmentése volt. Jóllehet az ideiglenes jelleget hangsúlyozó elnevezés mögött a kor szorításai közepette ennek a társaságnak, a meg nem alakultnak a funkcióit kellett betöltenie:

„Ennek formája, foglalatossága és tárgya ugyan kicsinyben éppen a volna, ami a nagyoknak, de csak annak segítségére szolgálna, és mintegy útkészítő társaságocska lenne, hogy majdan az országos társaságról és annak felállhatása módjáról tökéletesebb gondolatot csinálhassanak.”

Próbátársaságként működtetni azt, amit országos társaságként nem lehetett — az egyik döntő erénye volt az erdélyieknek. Akkor az egyetlen járható út...

II.

A XVIII. század utolsó évtizedének kezdete nem csak a nyelvművelő társaságok létesítéséért vívott harc ideje. 1790. október 25-én Budán, 27-én Pesten megkezdhette munkáját az első hivatásos magyar szintársulat. Igaz, az első két előadást — az országgyűlés Pozsonyba költöztetésével — másfél éves kényszerpihenő követte, de 1792 májusában folytatni lehetett az előadásokat. Időközben Erdélyben is foglalkoznak magyar nyelvű szintársulat létesítésének gondolatával. Kolozsváron 1792. december 17-én kezdi meg működését az első hivatásos erdélyi magyar társulat. (Nem számítva ide egy évszázaddal korábban Felvinczy György részleteiben nem ismert próbálkozásait.) Az intézmények létrehozásáért folytatott harcnak tehát már voltak részleges eredményei.

Mint láttuk — nem minden előzmény nélkül — 1791-ben két (iker) társaság szükségessége merül fel: az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságé és a Kéziratkiadók Társaságáé (vagy más nevén Kézírások Társaságáé). Arankának a gubernátor előtt tartott köszöntő beszédéből tudjuk, hogy elsőnek a nyelvművelő társaság gondolata született meg, másodikként a Kéziratkiadók Társaságáé.

A két társaság két székhelyen jött létre; két olyan székhelyen: Kolozsváron és Marosvásárhelyen, amelyeknek jelentősége, vonzásköre megnövekszik a XVIII. század utolsó évtizedében.

Kolozsvár elsősorban azért, hogy a gubernium székhelye Szebenből ide költözik, s így az országgyűléseket is ebbe a városba hívják össze. Marosvásárhely — mint a Királyi Tábla székhelye és jogakadémiával rendelkező város — református kollégiuma révén is jelentős; a Teleki család marosvásárhelyi jelenléte is növelte a város kisugárzó erejét.

¹⁴ JANCsó i. m. 122—123. l. U. o. (Egy útkészítő társaságnak ajánlása.)

A társaságok próbatársaságok formájában fordított sorrendben alakultak meg. A későbbi fogantatású kéziratások társasága előbb: 1791-ben. A szervezés már az 1791-es országgyűlésen megkezdődött:

„Ezt (ti. a kézírások társaságát E. S.) még az első Ország Gyűlésen, 1791-ben fel állítottam. Előbb nyomtatásban adtam ki egy Jelentő Levelet. . . Azután el-indítottam egy Árkus Papirossat a Rendek közt és alája írtak mintegy 80-an 30-30 aranyig, és az első tíz aranyig akkor többnyire megis adták. Azután a Méltóságos Gubernátor Úr Excellentiája, ki mind két Társaságban a fő mozdító Rugó és vezérlő Jó Lélek volt, s mais az, egybe gyűjtötte őket: a Gyűlés választott egy Tanátsot, melynek Előli ülője Excellentiája mellé adtak az Igazgató Tanátsból 4 Tanácsos Urat, Titoknoknak választották Gr. Bethlen Gergelyt, Kintstartónak Gr. Teleki Lászlót”¹⁵

— írja Aranka György 1794-ben Kovachich Márton Györgyhöz. A társaság megszervezésének fent jelzett első lépéseit követte egy lajstrom megjelentetése, amely a kiadandó művek címeit tartalmazta. Ez még Aranka ténykedése volt. Tehát rekonstruálható, hogy ez a társaság, amelyről elegendő dokumentum hiányában még mindég keveset tudunk — az 1791-es országgyűlésen alakult meg. A munka érdemi része 1792-ben, a társaság második gyűlésével kezdődött el. A tanács meghatározta, hogy az általuk ismert és közreműködésükre számot tartó, Erdély különböző részein élő tudósoktól milyen munkákat várnak. Aranka Györgynek az a feladat jutott, hogy kidolgozza, miként vált el Kászton Szék Csik Széktől, összeírja azt, hogy kik voltak Maros Székben a fontosabb tisztségviselők. A továbbiakban Aranka az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság megalakításával volt elfoglalva, ezért csak közvetve vehetett részt a kolozsvári bizottság (társaság) munkájában. Ez a munkája főleg abból állt, hogy közvetítette a beérkezett kézírásokat, a megjelenésre szánt műveket, egyes művek esetében véleményt nyilvánított.

A Kéziratkiadó Társaság közvetlenül a gubernátor felügyelete alatt állt, a tanácsosok — akik a társaság szűk körét alkották — a gubernium főtisztviselőiből kerültek ki. A titoknok és pénztáros kivételével nevük ismeretlen, nem tudjuk, hogy ők a konkrét munkában milyen mértékben vettek részt.

Ma már nehéz végérvényesen meghatározni, hogy a Kéziratkiadó Társaság létesítésében kié volt a döntő szerep: Arankáé vagy Bánffy Györgyé, de ez nem is lényeges. Maga az a tény, hogy e társaság előbb jött létre — méghozzá a guberniumi székhelyen — jelzi, hogy a kormányzó és környezete magáénak vallotta a társaság Aranka által kidolgozott feladatrendszerét. A kallódó történeti források összegyűjtésében a megalapításra váró Nyelv-mívelő Társaságra oroszlánrész várt, a kijelölt kéziratok megjelentetését eredményesebben intézhette a gubernátor szűk köre, a 4 tanácsosból álló bizottság, amely funkcióiból adódóan ritkán tartott üléseket és ezeken az üléseken mindig ugyanaz a néhány, helyileg könnyen mozgósítható ember vett részt. Éppen, mert királyi jóváhagyással nem rendelkeztek, feltehetően kerülni igyekeztek a zajos hírverést, a kezdeti lépéseket ezért az óvatosság jellemzi, a helyzet miatt is kívánatos volt, hogy előbb az a társaság kezdje el tevékenységét, amely közvetlenül a gubernátor irányítása alatt áll, a gubernátor

¹⁵ Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz (Marosvásárhely, 1794. július 5.) OSZK. Kézirattár. Fol. Lat. 77. ff. 19—20.

személye garanciát jelenthetett Bécs számára is, hogy célkitűzéseikben nem fognak radikális eszméket követni.

A két társaság közül a nyelvművelő társaság váltott ki szélesebb érdeklődést — a 40 pontba sűrített feladatrendszer azonban csak akkor lehetett reális cél, ha megvalósítására mozgósítható az Erdélyben, de esetenként Erdélyen kívül élő magyar értelmiségi réteg, s mellettük azok, akiket mecénási, pártfogói minőségben a társaság mellé lehetett állítani. 1793-ban egyre többen sürgették a társaság beindítását, de a felső jóváhagyás továbbra is késett:

„...Ebben meg akadván, gondolkodtam, hogy azt a Társaságot előre csak mint privatum Institutumot jó volna megpróbálni; és most a mult Karátson előtt itt lévén Ifiabb Gróf Teleki Sámuel Ur, véle együtt és még három négy jó embereket körünkbe vévén, elkezdettük. A jó Gubernátornak tetszett, a Fő Praeseséget méltóztatott fel vállalni, így attuk ki Jelentő Leveleket, így formáltuk azután a Nagy Társaságot, s így indult meg a dolog; némellyek mint jól tevők, mások mint Munkás Társok a Társaságba bé avatván magokat. Leg nagyobb szükségem Munkás Társokban vagyon. Öt forintot adni kiki semminek tartya, örömmel ad: de Munkát még nem látok. Hogy én adjak Tárgyot valakinek, arra elébb esmérnem kell erejét és hajlandóságát: hogy maga bé küldjen egy Munkát; a ki hozzá nem szokott a munkához, tartózkodni láttatik. Sietek az első Darabotskát ki adni, hogy utat mutassak. Ez az én igyekezetemnek históriája...”¹⁶

— írja tájékoztatásul az együttműködésre felkért Kovachich Márton Györgyhöz.

A nyelvművelő társaság első alakuló gyűlését 1793. december 3-án tartotta Marosvásárhelyen. A társaság elnökének Bánffy Györgyöt tekintette, aki a vásárhelyi üléseken általában személyesen nem vehetett részt. Az ellenőrzést, a felügyeletet elsősorban az általa kijelölt vezetőkön, megbízottakon, a helyben működő Királyi Tábla ítélőmesterein keresztül gyakorolta. Ez azonban nem volt elegendő, a társaság üléseiről rendszeres, pontos, a megvitatott kérdéseket rögzítő jegyzőkönyvek készültek, amelyek néhány nap múltán ellenőrzés céljából ott fekdtek a gubernátor asztalán Kolozsváron.

A felvilágosodás eszmekörében létesült kulturális, írói társaságok (komáromi, soproni, kassai, pesti) különbözőképpen konkrétizálták a nyelvművelés általános feladatait. E társaságok születési évjárata, a születés történelmi pillanata is meghatározóan befolyásolta, hogy az egyes tervezetekben milyenek a konkrét kitűzött célok, a megoldásra váró feladatok. A hivatalosnak szánt erdélyi társaság országos szinten a legközvetlenebb rokon vonásokat a meg nem valósult, de célkitűzéseiben ismert Révai-féle¹⁷ tervszettel mutat, s ugyanakkor észrevehetően el is válik tőle a nyelvi érdeklődésnek a történelmi hagyományokkal való szoros összekapcsolódása okán, az ikertársaság, a kéziratokat összegyűjtő és kiadni készülő társaság azonnali megtervezésével. A két erdélyi ikertársaság együttes szemlélete világossá teszi, hogy ez az erdélyi kísérlet minden más magyar társaságnál gazdagabb tartalmú, szélesebb horizontú.

A két társaság programtervezete az 1790—91-es évek középneemesi mozgalmából, e mozgalmak nyelvi és művelődési követeléseiből vezethetők le, — de ami a

¹⁶ Uo.

¹⁷ (RÉVAI Miklós): *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaborativus*. Viennae. 1790.

jövőjüket illetően nem elhanyagolható tényező — a törekvések az erdélyi hazafias főnemesek egy részének a támogatását is élvezték. Miközben az 1793—94-es évek a középnemesség mozgalmainak a kihülését tükrözik — e két társaság mögött meghúzódó társadalmi erők jóformán akkor kezdik el konkrét munkájukat.

Az a tény, hogy az erdélyi társaságok szélesebb társadalmi bázisra épülnek — a már említett főnemesek egy részének a támogatását is megnyerik — azzal a következménnyel jár, hogy mentesek a radikalizálódás veszélyétől, a forradalmi megoldások vagy reformok alternatívájában a második megoldás mellett állnak ki. (Talán ez a magyarázata annak, hogy a radikálisabb szemléletű id. Wesselényi Miklóst és néhány társát nem találjuk a társaságok aktív tagjai között. Nekik kevés volt az a program, amit e két társaság nyújtott.) Aranka alapján véve dilettáns, nem tekinthető szakmabeli irodalmárnak vagy nyelvésznek, ő a patriárhális, régi életformából nem szakadt ki. Bár felvilágosult, állandóan lépést próbál tartani a művelődés követelményeivel, derék táblabíró, aki a felgyorsult események közepette is megőrzi óvatosságát, és a progresszió talaján az óvatos haladás híve. Ezért keresi törekvéseihez a Bécsben élő erdélyi politikus, a református Teleki Sámuel kancellár támogatását csakúgy, mint a katolizált, szabadkőműves gondolkodású gubernátor, Bánffy György személyes közreműködését. Királyi jóváhagyás nélkül is az ő támogatásuk a legitimitás látszatát erősíti, ami a társaság jövője szempontjából nem lényegtelen szempont.

Nem felejthető, hogy egy országos jellegű intézményt működtetni egy vidéki városban, még hozzá egy távolesó vidéki városban, nem olyan feladat, ami gyors eredménnyel kecsegtet. A feladatok nagyságához képest Marosvásárhely minden viszonylagos fellendülése ellenére is csak egy vidéki város. Néhány értelmiségi fő, néhány, a hatalmat is reprezentáló érdeklődő hivatalnok.

„...miolta a Magyar Társaság fel állott, mind néztem szorgalmatosan annak folyását és Gyűléseinek rendit: s minél tovább néztem, annál inkább meg győződtem hogy czéломat véle elnem érem. Én soha társaságot nem láttam, és illyent a mineműt én akkor ki is gondoltam, több Német, Francia, és Anglus Országokba járt Hazánkfiak se láttanak. Mert az én gondolatom szerint Ennek, a mint a Haza Történeteit, állapotját, régiségeit s ritkaságait illető darabokra nézve; nem külömben az Elme Darabokra nézve is *Gyűjteményes társaságnak* kell lenni, a melly nem olyan nehéz és lehetetlen munka, hogy egynéhány tanult jó Hazafiaival egybe kötven magamat véghez ne vihessen: úgy ellenben a Nyelv mívelésre nézve (...) mondom ennek a Társaságnak is nem csak Gyűjteményes, hanem Munkás Társaságnak is kell lenni, s kivált helyben minden külömbséget, minden kérdést fel kell venni, meg rázni, meg itélni, egy szóval rendes és igen munkás Gyűléseket kell tartani. Még pedig olyan társokkal, a kik arra készen legyenek: leg alább reá készüllyenek mindenkor...”¹⁸

— írta Aranka 1794 júliusában. Valamivel fél évnél több az eltelt idő, s Aranka elégedetlen a megtett úttal. A kezdettől formált „kitsiny munkás és mintegy igazgató társaságotska” nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A gyűléseken részt vevők nemcsak kevesen vannak, hanem, mint Aranka írta: „Úgy szóllván a dologhoz, csak zűrzavart csináltak...” Ezért Arankát a társaság megreformálásának gondolata foglalkoztatja. Ha nem akartak egy belterjes, csupán

¹⁸ Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz (Marosvásárhely, 1794. július 26.) OSZK. Kt. Quart. Lat. 773/145—146.

néhány ember érdeklődésére számot tartó „gyülekezet” maradni, változtatni kellett az első hónapok gyakorlatán. Az első ülésen két ítélőmester vett részt és egy tudós hírében álló református pap és maga Aranka. A következő üléseken is jóformán alig bővült a résztvevők köre, s különösen a tudományok területén munkálkodó elmék hiányoztak. (1794 tavaszán elkerülhetetlenné vált a változtatás.)

„A dolgot ilyen formán csinálám. A meg indult Társaságtól nem szakadtam el, azt meg hagytam a közönséges dolgoknak vitelére, folytatására; hanem a kiknek kedvek volt az itt helyben lévő catholicus, mind református papokból és Professorokból úgy a Procuratorokból is egybe gyűjtven, azokból formáltam egy Munkás Társaságot; a kikkel rendes Gyüléseket tartván, abban a részében munkáinknak, melly munkát kíván, dolgozgassunk, s magunk vélekedéseiket úgy a távulabb lévő Társoknak, a kikkel mindent közleni, s itéleteket venni kívánnyuk, gondolattyokat is meg rázzuk, meg egyeztessük és benne határozásokat tegyük...”¹⁹

— számolt be Aranka a fejleményekről. 1794 tavaszán a társaság munkájában éppen az egyik figyelemre méltó változás, hogy az üléseken már növekvő számban vesznek részt helybeli vagy éppen átutazóban lévő, tudománnyal foglalkozó emberek. A társaság munkálkodása, egyáltalán léte ez időben válik fokozatosan ismertté Erdélyben és Erdélyen kívül is. Aranka nagyszámú levelet küldött szét: Bécsbe, Magyarországra, sőt a külföldi protestáns egyetemeken tanuló erdélyi származású diákokhoz — a társasággal való együttműködésre szólítva fel őket. Ez utóbbiak különösen a hungarica kutatásokban nyújthatnak értékes segítséget. A Bécsben élő magyar értelmiségiek között is élénk az érdeklődés a távoli társaság munkája iránt. Különösen kiemelkedő jelentőségűvé válik a társaság levelezése. A levelek révén az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kiemelkedik kezdeti vidéki elszigeteltségéből, és az oda-vissza levelekből áradó információk által Marosvásárhely országos érdeklődést kap. A társaság a kibővült munkás tagokkal felkészült arra, hogy a beérkező dolgozatokból „szakaszos darabokat”, azaz valamilyen időszaki kiadványt jelentessen meg.

1794 tavasza és nyara az alkotó cselekvés kora. A júliusi hónap az átszervezés jegyében, megepezdült hangulatában telik el. Júliusban négy ízben: 15-én, 17-én, 21-én és 24-én ülésezett a társaság, de a négy ülés közül csak a 21-i ülés anyaga ismert a megjelent sajtóközlemény révén.²⁰ A jelzett ülések jegyzőkönyveinek rejtélyes eltűnésére a következő hónapok tragikus eseményei adnak magyarázatot. A júliusi társasági eseményekről ugyancsak a Kovachich Márton Györgyhöz írott Aranka-levelelől szerezhetünk hiteles, bár nyilván nem részletes képet:

„Az első Gyülésben (júl. 15. E. S.) meg állapítottuk az egész Systemákat, s a Munkát is elkezdettük némelly orthographiai kérdéseken; azomban Méltóságos Gubernátor Urunk Excellentiája itt menvén keresztül, s azt igérvén hogy visszajöttekor megfogja magát, mint az egész Társaságnak Rendes Elölülője Gyülésünkben alázni; 17-dikén próbára esmént gyűlést tartottunk, 21-dikén meg érkezett Excellentiája és ő Excellentiája s az egész sereg előtt tartottuk a gyűlést, mindeneknek nagy meglepedésekkel; a 24-i csak Rendes Gyülés volt, mivel úgy határoztuk, hogy minden héten rend szerént csütörtökön tartsunk Gyűlést. Praesensünk köztük nintsen, Társaimat én vezérem. Az elébbi Gyülés után mindjárt

¹⁹ Uo.

²⁰ *Bétsi Magyar Mercurius*, 1794. 986. l.

circulatioba botsátom a Tárgyokat és kérdéseket mellyek a jövő Gyülésen fognak folyni, arra kiki reá készül, s irásba teszi gondolatját röviden, elől a kérést; utánna a Regulát vagy Vélekedést, s ez után az okait. Hasonló képpen ha mi Jelentéseim és Társaságot illető újságaim vagynak azokat is hurré adom, s elébbi Protocolummal nézőre eresztem. Azután ezekkel úgy mint a Protocole és Jelentések olvasásával a Gyülésben nem töltünk időt, hanem a munkához fogunk...²¹

Miközben Marosvásárhelyen a rendszeres, szervezettebb munka feltételei körvonalazódnak — a birodalomban fokozódik a nyugtalanság. Átszervezik a rendőrmisztériumot, szigorítják a cenzúrarendeleteket, intézkednek a francia hadifoglyok izolálásáról, hogy meggátolják a veszedelmesnek ítélt francia forradalmi eszmék terjedését. Mindez azonban Marosvásárhelyen, a birodalom távoli részében egyelőre nem érződik. Az a gyűlés, amelyet a gubernátor megtisztelt jelenlétével — éppen nem ad okot az aggodalomra:

„Igen jó kedve volt Excellentiájának és az egész jelen volt uraságot úgy meg szállotta a Magyarság Lelke, hogy csaknem egész asztal felett hol egyik hol másik végén az asztalnak a Magyar Orthographia és más Grammaticumokat illető kérdések fogottak elé...²²

Egy figyelmen kívül nem hagyható intermezzo: 1794. július 23—24-én Bécsben letartóztatják Martinovics Ignácot, augusztus 16-án Pesten folytatódnak a letartóztatások. A titokban szervezkedő köztársasági mozgalom sorsa eljutott utolsó szakaszába.

Aranka 1794 augusztusának elején Debrecenbe, majd Pestre utazik, s ami ez útja alkalmával elhangzik Aranka és magyarországi hívei között — nem őrzi feljegyzés. A Martinovics perben két olyan országosan ismert íróra is súlyos ítélet vár, akiknek korábban kapcsolatuk volt Arankával és a társasággal: a Kazinczy Ferencre és Batsányi Jánosra kimondott súlyos ítélet óvatosságra intették Arankát. A kivégzések, a rendőrmisztérium nyomokat kereső buzgalma az erdélyi nyelvművelő társaságot is egy időre elnémították. 1795-ből mindössze 2 jegyzőkönyv bizonyítja, hogy ősre már megkísérelték a folytatást. Október 8-án és december 28-án üléseznek újra.²³ Néhányan — például az ellenzékiiségéről ismert Türi László ítélmester, az ősi erdélyi törvények tudós ismerője — és mások — feltűnően hiányoznak a résztvevők közül. Aranka Teleki Sámuelhez, az erdélyi kancellárhoz írott leveleiben elhatárolja magát azoktól, akiket Erdélyben a felforgatók közé lehetne sorolni, s szinte megkönnyebbülve írja „a szerencsésen ki folyt Diétáról” (az 1794/95-ös országgyűlésről van szó. E. S.); „... legnagyobb szerentséje a Hazának ebben a hosszasan folyt Diétában a volt, hogy semmit se csináltunk. Mert bizonyosan semmi jót nem csináltunk volna...²⁴ Ez teszi bizakodóvá Arankát a társaság jövőjét illetően:

²¹ Quart. Lat. 773/145—146. (OSZK Kt.)

²² Uo.

²³ JANCsó i. m. 172—178. l.

²⁴ Aranka György levele Teleki Sámuelhez (Marosvásárhely, 1795. április 7.) Lelőhely: Országos Levéltár, Teleki cs. levéltára. P. 661. 38. cs./30.

„Bátorkodom ide zární Excellentiádnak azoknak a czikkelyetskéknek Laistromát is mellyek a Magyar Társasághoz már bé jöttek. Nem mind egyenlők, de reménlem nem vallnak gyalázatot vélek. Már a Munkás Társaimhoz, kik itt vagynak haza jövéen, megfogjuk őket válogatni...”

Martinovicsék kivégzése után a cenzúra minden szabad gondolatot elfojt. A tudományos szervezkedések is könnyen vonhatták magukra a rendőri szervek gyanúját. Az olvasókörök megszűnnek, lapok, folyóiratok indítására nem adnak engedélyt, és 1796 tavaszán felbomlik az első hivatásos magyar színtársulat Pesten. A kolozsvári a szüntelenül ismétlődő anyagi válságok következtében közel áll a felbomláshoz. Ebben a történelmi pillanatban a nyelvművelő társaság működése is kétségessé válik. Évtizedekre kilátástalan lesz a nemzeti intézmények létesítéséért folytatott harc.

Az eltérő sajátosságok, amelyek Erdélyt Magyarországtól megkülönböztették — lehetővé tették az értékek átmentését. Erdélyben nem volt Martinovics-per. Voltak gyanúsított személyek, de nem voltak perdöntő bizonyítékok, ami nem kis mértékben a kitűnő taktikus Bánffy György érdeme is. 1796 tavaszán — ha bátortalanul is —, de tovább folytathatja tevékenységét az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Az akkori — a folytatást megelőző — hónapok hangulatát jól érzékelteti Aranka 1796. március 22-én, feltehetőleg Kovachichhoz írott levele:

„...Amiért ezeken a múlt szélvészés időkön leginkább busultam, a volt, hogy még az ártatlan igyekezeteket is szinte egészen fel fordítá; leg inkább a levelezéseket bátorsagosakká nem tette, sőt kétség s gyanu alá vetette. A Magyar Társaság is hallgatott; csak a minap kezdvén megelevenedni...”²⁵

A következő évben id. Wesselényi Miklós „vállalkozóként” vette át a kolozsvári magyar színházat, mecénási gesztusa a megszűnéstől mentette meg az erdélyi magyar színjátszást.

Az Erdély szellemi életében olyan fontos két intézményt: a magyar nyelvművelő társaságot és a színházat sikerült átmenteni a következő évekre — de 1796 cezúrárt jelent az erdélyi magyar művelődési életben is. A nyelvművelő társaság első szakasza lezárul, azé a szakaszé, amelyben a nyelvművelés volt a meghatározó — amellet azonban a nyelvművelés nem volt kizárólagos. Enciklopédikus jellegű munkásságra törekedtek, amelynek bizonyítéka a társaság 1796-ban megjelentetett kötete is,²⁶ amelyben különböző területekről gyűjtötték össze a dolgozatokat.

A társaság második korszakaként az 1796—1801 közötti éveket jelölik. Ebben az időszakban kedvezőtlenebb feltételek mellett folytatják a munkát. A felvilágosodás szellemében fogatosított ténykedésből átmentik azt, ami veszély nélkül átmenthető: a racionalizmus, a deizmus, az enciklopédikus jelleg azok az értékek, amelyeket folytatni lehet. Ezúttal azonban már fokozottan előtérbe kerülnek a társadalomtudományok, s a nyelvtudományi stúdiumok, kutatások után nagyobb szerepet kap Erdély múltjának feltárása. Kiszélesedik a közreműködők tábora, Magyarországról is újabb érdeklődők jelentkeznek, s a társaság tagjai a történelmi forráskutatások terén érnek el szép eredményeket. Felbecsülhetetlen értékű történelmi forrásanya-

²⁵ OSZK. Kt. Fol. Lat. 77/18.

²⁶ *A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja.* (Szeben, 1796.)

got gyűjtöttek össze, amely a további kutatások tárgya és kiindulópontja lehet. A társaság számos célkitűzése nem valósulhatott meg, a tervezett „journál” vagy „szakaszos írás” is csak jámbor óhaj marad; a második gyűjteményes kötet csak a szerkesztésig jutott el, megjelentetésére már nem volt meg az anyagi fedezet. Így az összegyűjtött írások egy kedvezőbb korszakra vártak, és legtöbbjük vár ma is. Nem kerülhettek be a kulturális vérkeringésbe.

A történelemtudomány mellett a földrajztudomány, neveléstudomány, a gazdaságtudomány különböző ágazatai, a bölcelet és a természettudomány is a társaság érdeklődési körébe tartozik. A gyűjtőmunka ezekre a területekre is kiterjed, és számos feldolgozás, beküldött dolgozat jelzi a röpiratokban is megfogalmazott programpontok ösztönző erejét. Ugyanakkor a társaság tagjainak többsége nem Marosvásárhelyen élt. A tagok — a távol élők is — olyan szervezeti formák kialakítását remélték, várták a társaságtól, amelyek lehetővé teszik a munka szakosítását, a tudományos dolgozatok, eredmények nyilvánossá tételét, publikálását. Keserű tény volt tapasztalni, hogy a kötetbe szerkesztett „második darab” sem juthatott el kötet formájában az olvasókhoz. A gubernium az országos helyzethez igazodva Teleki Mihály személyében kijelöli azt a személyt, aki a gyűléseken a gubernátort helyettesíti.

Arankában 1798 tavaszára megérett az elhatározás a lemondásra, akkor, amikor szerinte: „a Társaság teljes ártatlanságában és legszebb virágzásban vagon . . .” — mint írja, a társaság vezetését nagyobb méltóságú és bölcebb mesterekre akarja bízni, „kik annak világát új éltető erőt és nagyobb világot adjanak . . .”²⁷

Keserőség nélkül, józanul fogalmazza meg a társaság számára írott „eszmei hagyatékot”:

„Semmi jó dologgal nem kell sietni; annál inkább ilyen nagy és közjót illető dologban. Láb alá kell vigyázni, mint aki szentséget viszen, mert ilyen kicsiny botlás nagy esést, kicsiny sértés nagy sebet okozhat. Kiváltképpen nem csak vágyani nem kell rá, hanem ugyan tartózkodni kell e kettőtől, hogy az igyekezetnek hamar nagy híre ne legyen, és a Társaság igen hamar nőjön és szaporodjék. Mind a kettő természeti dolog: de ha siettetett rossz jel. Inkább tartóztatni kell, hogy gyökeresedjék . . . Nincsen a jó igyekezetnek nagyobb ellensége, mint az úgynevezett projektumokat szülő elme . . .”

A társaság fennállásának öt éves tapasztalatai foglaltatnak össze ebben a búcsú-testamentumban.

Az 1798. június 26-i ülésen vezeti utoljára az ügyeket Aranka. „Júniustól fogva senki egy lépést se teszen; a második darabba (kötetbe) 26-dik Június bé adott cikkelyek hevernek, sessio nem tartatik . . .” — írja egyik levelében. A következő jegyzőkönyv csaknem egy évvel későbbi időből való. Volt-e közben gyűlés — nem tudni, dokumentum nem maradt. Az addig rendszeresen folyó levelezések is megszakadtak. Többen aggódva kérdik levelükben Arankától, hogy mi történt a társasággal? A megmaradt hiányos jegyzőkönyvek tanúsága szerint Aranka egyik-másik ülésen meg sem jelenik már, s akik remélték, hogy egy új vezetőség, új titoknok kedvezőre fordíthatja a társaság sorsának szekerét — rövidesen csalódnuk kellett. A társaság éveken át ápolt és kiépített munkatársi kapcsolatai Arankához

²⁷ JANCsó i. m. 274—277. l. (Az én testamentumom a Magyar Nyelvvelő Társasághoz).

fűződtek, az ő személyes kikapcsolása vagy kiválása nagy kárt okozott a társaság tekintélyének. Valószínű, hogy ez készítette a társaságot arra, hogy Arankát 1801-től újra felkérjék a főtitoknoki teendőik ellátására. Ezzel kezdődik a társaság történetének harmadik és egyben utolsó szakasza, amelyben a politikai viszonyok romlása következtében a válságok, a bukások évei ezek. 1801 és 1806 között a társaság új szervezeti szabállyal és új programmal óhajtotta munkáját eredményesebbé tenni. Az öregedő és betegeskedő Aranka már nem tudott megbírkózni a feladatokkal. Különböző tervezetekből akarják kiválasztani azt a változatot, amelyet az adott korban, a roppant nehéz körülmények között meg lehetne valósítani. Egyesek a főurak kozmopolitizmusát okolják, a megcsappanó érdeklődést, a támogatás hiányát — megint mások a lehetetlen cenzúra-rendeleteket. Általánosan kialakult vélemény, hogy a társaság „Erdély esmeretének kidolgozásával” kellene foglalkozzon és „az ipar elmozdításával”. „Utolsó fennmaradt jegyzőkönyv az 1806. március 5-i ülést örökítette meg.”²⁸ ezen az ülésen kijelölt, a társaság szervezését kidolgozó 5 tagú bizottság további munkájáról nincs tudomásunk. Tizenhárom év munkája — az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság mérlege. A kolozsvári magyar színházat leszámítva, a XVIII. század végén, a XIX. század elején nincs a magyar nyelvterületen más intézmény, amely ilyen hosszú ideig szolgálta volna a magyar nyelvű művelődést. Széleskörű célkitűzéseit nem tudta maradéktalanul valóra váltani, de azért, hogy programot nyújtott, kijelölte a legfontosabb teendőket. A marosvásárhelyi példaadó igyekezet különösen 1795 után válik szembetűnővé, amikor egy elsivatagosodó közéletben — a nemzeti kultúra elfojtásának körülményei között a járható út lehetőségeit mutatta fel. A kezdet pillanatában Kazinczy nem lelkesedett érte, elsősorban nyelvi felkészültségüket vitatta s korholta; nem tudta méltányolni a programot adó, széles művelődési feladatrendszer kidolgozó mozgósító erőt, amely fokozatosan a társaság pártjára állította az Erdélytől távol élő írókat is, akik jelentkezését a társaság munkatársai sorába Aranka mindenkor örömmel vette. Közös munkára tudta serkenteni Aranka a Bécsben élő magyarokat csakúgy, mint a magyarországiakat, akik erdélyi társaikkal együtt fáradoztak a röpiratokban lefektetett feladatok megvalósításán. Csokonai Vitéz Mihály a társasághoz írott, 1798. augusztus 4-én keltezett levelében túlradó és bizakodó lelkesedéssel írta:

„El vagyok csüggedve a szomorú idők miatt. Nálunk nem a Hazának fiai változnak el, hanem a Haza. Boldog vagy, ó kisdied Erdély, bár csinos Európának legvégsőbb szélein fekszel is... Te fogod be a legutolsó Magyarok szeméit, mikor mi már vagy ösztereicherek vagy rusznyákok leszünk az Árpád hét kapitányának a sírja felett! Éljetek szerencsétlen magyar Helvéciának szerencsésebb polgárjai. Mi csak igyekezni akarnánk, nektek pedig munkálkodni is lehet. — Munkálkodjatok!”²⁹

A magyar felvilágosodásnak olyan fejezetét jelenti az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tizenhárom éves tevékenysége, amelyet az évtizedek múltán Akadémiát emelő nemzet jogosan tekinthet hagyományt teremtő előzménynek — a

²⁸ JANCsó i. m. 318—319. l.

²⁹ *Vasárnapi Újság*, 1872./29. sz. 360. l.—*Reform* 1872. júl. 14. (Csokonai Vitéz Mihály levele Arankához, Nagy-Bajom, 1798. aug. 4.)

bekövetkezett kudarcok ellenére is. Talán az Akadémia is hamarabb megalakult volna, ha az Arankát, Bánffy Györgyöt, Teleki Sámuel követő nemzedéknek sikerül az elődök örökébe lépni.

ENYEDI, SÁNDOR

Les sociétés de Transylvanie de György Aranka

En Transylvanie, à partir du milieu du XVIIIe siècle déjà, une exigence s'est manifestés d'établir une société savante, mais les projets de Péter Bod et de ses élèves ne pouvaient pas se réaliser, tout comme celui de Bessenyei concernant une académie. Par suite d'une réaction contre les tendances germanisantes de l'empereur Joseph II, ces efforts prennent de l'essor dans le pays entier et par conséquent en Transylvanie aussi. C'est surtout après la mort de Joseph II qu'une occasion favorable s'ouvre à la réalisation de ces projets. L'étude passe en revue les initiatives de Transylvanie qui s'attachent au nom de György Aranka. Outre les traditions de Transylvanie, ce sont surtout les efforts de Hongrie de Miklós Révai qui l'ont influencé. Dans son pamphlet intitulé *Rajzolat* (Dessin), il a proposé comme but principal la culture de la langue et la propagation des idées des Lumières, dans ses écrits ultérieurs il a esquissé, plus en détail encore, les tâches d'une société de Transylvanie à réaliser. Par la suite, l'auteur esquisse — surtout à la base de la correspondance de Aranka — la fondation en 1793 de la Société de Transylvanie Hongroise pour en 1793 de la Société de Transylvanie Hongroise pour la Culture de la Langue (Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság) et son activité durant 13 ans.